Ulumhadith
Twenty- sixth No 3
Autumn (Sep- Dec 2021)

فصلنامه علمی علوم حدیث
سال بیست و شش شماره ۳ (پیاپی ۱۰۱)
پاییز، ص ۱۵۶ ـ ۱۷۶

بررسی تحلیلی رویکرد و محتوای منابع تاریخ ائمه ﷺ
(مطالعه گونه‌شناسانه و کمّی کتاب‌های الکافی، عیون اخبار الرضا ﷺ و الارشاد)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۸/۰۶
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۹/۰۱

روح الله توحیدی‌نیا [۱]
محمّد محمّدی‌فر [۲]

چکیده

مقاله حاضر در پی برون رفت از رویه عمومی تحقیقات تاریخ اهل بیت ﷺ که در بهره‌گیری از منابع، مراجعه‌ای یکسان و نه با درک کافی از محتوای آن‌ها صورت می‌گیرد، به این مسئله می‌پردازد که گزاره‌های تاریخی، در چه گونه‌هایی و با چه حجم و خصوصیاتی در منابع تاریخ‌نگاری روایی امامیه جای گرفته‌اند؟ بدین منظور، مطالعه موردی مضامین گزاره‌های تاریخی مهم‌ترین منابع روایی تاریخ اهل بیت ﷺ یعنی الکافی، عیون اخبار الرضا ﷺ و الارشاد، در دو مرحله گونه‌شناسی و بررسی کمی ـ تطبیقی، در دستور کار قرار گرفت. شناسایی مضامین مشترک اصلی و فرعی منابع، جایگاه هر منبع در پاسخ‌گویی به پرسش‌های تاریخ اهل بیت ﷺ، دست‌یابی عینی و ملموس به اهداف مؤلفان و ارتباط اثر با نیازهای زمانه، تفاوت ماهوی تاریخ‌نگاری روایی با تاریخ‌نگاری عمومی مسلمانان و ضرورت و امکان سطح بندی تاریخ‌نگاری روایی امامیه از مهم‌ترین نتایج تحقیق پیش رو است

کلیدواژه‌ها: تاریخ‌نگاری روایی امامیه، منابع تاریخ ائمه ﷺ، گونه‌شناسی اخبار، بررسی کمی گزاره‌های تاریخی.

بیان مسأله

پژوهش‌های کمّی تحقیقاتی هستند که به کمک روش‌های آماری و ریاضی، داده‌های مورد نظر را اندازه‌گیری می‌کنند. به عبارت دیگر، محقق می‌کوشد تا داده‌های به دست آمده از

۱. دانش پژوه حوزه علمیه قم و دانشجوی دکتری دانشگاه تهران (roholahtohidi@yahoo.com).
۲. دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن دانشگاه معارف اسلامی قم (نویسنده مسئول) (m.mohammadifar23@yahoo.com).

فرآیند مطالعاتش را با کمک اشکال عددی، همچون آمار و درصد اندازه‌گیری نماید و از این طریق به تجزیه و تحلیل داده‌ها بپردازد.[1] آدولف کِتِلِة فرانسوی، از اولین افرادی که از کمّی سازی در علوم اجتماعی بهره برد، تأکید داشت که امور به ظاهر پیچیده و نامنظم از اصولی پیروی می‌کنند که تنها با کمک اعداد می‌توان آن‌ها را تحلیل کرد. در بررسی‌های تاریخی می‌توان همچون تحقیق در دیگر علوم از این روش به صورت هدف‌مند بهره برد که در این صورت با نام تاریخ کمّی، تاریخ‌سنجی یا کلیومتریک از آن یاد می‌شود که هدف از آن بررسی و تحلیل وقایع از طریق سنجش آماری است.[2] در کنار بررسی وقایع، این روش به طور ویژه درباره اسناد و مضامین گزاره‌های تاریخی، با صورت‌های گوناگون و برای اهداف متعدد قابل بهره برداری است.

با این مقدمه باید گفت که در هر یک از رشته‌های علوم اسلامی، می‌توان با بررسی‌های کمی و گونه‌شناسانه از موضوع اخبار سودمند در آن رشته، نگرش و زاویه دید جامع‌تری را نسبت به منابع برای فعّالان آن عرصه به وجود آورد تا با تسلط بیشتر از آن‌ها بهره‌گیرند. بنابراین، با این رویکرد می‌توان به برخی پرسش‌های محققان در زمینه منابع تاریخ ائمه علیهم السلام پاسخ داد. این‌که منابع تاریخی مربوط به ائمه علیهم السلام به طور کلی از چه موضوعات و مباحثی تشکیل شده؟ هر یک از موضوعات چه سهمی از اخبار را به خود اختصاص داده‌اند؟ چه نسبتی در مقایسه میان آمارها در این منابع وجود دارد؟ علاوه بر مزیّت یاد شده، بسیاری از پرسش‌ها و ابهام‌هایی که درباره منبع، مؤلف و بستر نگارش عصر پیش روی محققان وجود دارد، با اطلاعاتی که در این بررسی کمی به دست می‌آید، قابل پاسخ خواهد بود[3] و نوشته حاضر به دنبال نشان دادن بخشی از این ثمرات است.

در این مقاله برای پاسخ به این مسئله که منابع تاریخ ائمه علیهم السلام چه رویکرد و محتوایی را در گزارش زندگانی ائمه علیهم السلام دنبال کرده‌اند، تلاش شده تا شیوه یاد شده به صورت موردی در سه کتاب الکافی، عیون اخبار الرضا علیه السلام و الارشاد به کار گرفته شود[4] تا در یک مطالعه موردی، سودمندی‌های آن به طور عینی مورد توجه قرار گیرد؛ هرچند باید اعتراف نمود که مقاله

---

۱ برای اطلاع بیشتر در این باره، ر ک: اصول شناخت و روش تحقیق (با تکیه بر مطالعات تاریخی)، ص ۲۴۱ ـ ۲۶۶.

۲. برای اطلاع بیشتر در این باره، ر. ک: تاریخ کمّی، ص۱۳۵ ـ ۱۵۵؛ «کلیومتریک (بهره گیری از دانش آمار در تاریخ)»، ص ۲۴۱ ـ ۲۵۵.

۳. برای اطلاع بیشتر درباره بررسی‌های کمّی، ر. ک: تاریخ کمّی، ص۱۳۵ ـ ۱۵۳.

۴. باید تأکید نمود که در تمامی نوشته حاضر، هنگامی که سخن از رویکرد مؤلفان منابع به میان می‌آید، به معنای طرح وجهی از تاریخ‌نگری آنان، آن هم صرفاً در منابع بررسی شده در تحقیق حاضر است و عمومیت دادن به این رویکرد، نیازمند تحقیقات بیشتر روی تمامی آثار ایشان است.

حاضر نخستین گام‌ها را در این عرصه برمی دارد.

پیش از ورود به بحث باید به این نکته توجه داشت که مهم‌ترین دلیل انتخاب سه اثر یاد شده برای مطالعه موردی، اهمیت و تأثیر ویژه این آثار در مجموعه تاریخ‌نگاری روایی امامیه است. شایان ذکر است که محققان برای دست‌یابی به تصویری از تاریخ و سیره معصومان علیهم‌السلام در کنار منابع تاریخی عمومی به منابعی نیازمندند که از آن به عنوان منابع «تاریخ‌نگاری روایی» یاد می‌شود. اضافه شدن قید «روایی» به این عنوان، تنها به دلیل ظاهر حدیثی این اخبار و ذکر سلسله سند برای آن‌ها نیست، بلکه در این منابع رویکرد حدیثی و اخباری مؤلف، البته در سطوح و درجات مختلف، بر نوع گزارش خبر و گزینش آن‌ها تأثیر گذاشته است.[1] در یکی از تحقیقات با عنوان «نقش شیعیان در تدوین منابع تاریخ و سیره امامان اهل بیت علیهم‌السلام (نظریه فرایند منطقی و جامع شکل‌گیری منابع تاریخ و سیره امامان علیهم‌السلام)» به خوبی نشان داده شده است که ارزش و قوت منابع مد نظر، سبب شد تا در حدود سه قرن پس از تألیف آن‌ها، منابعی که در زمینه تاریخ و سیره ائمه علیهم‌السلام نگاشته شده، از جهت روش و محتوا متأثر از این آثار باشند.[2] شایان ذکر است که تحقیق حاضر هدف به خصوص دیگری را نیز دنبال می‌کند. برخی از تحقیقات نشان می‌دهد که مجموعه تاریخ‌نگاری روایی امامیه، از جهت میزان یاری‌رسانی به محققان در تصویرگری متقن و جامع از ابعاد زندگانی ائمه علیهم‌السلام حداقل در سه سطح قابل تقسیم هستند.[3] توضیح، آن‌که منابعی از جمله آثار مشایخ بزرگ متقدم شیعه یا پس از آن، برخی منابع همچون کشف الغمه ـ که در آن‌ها تلاش بیشتری برای دست‌یابی به اخبار صحیح، متقن و مفید شده است ـ در بالاترین سطح و منابعی همچون عیون المعجزات یا دلائل الامامه به خاطر کم‌توجهی به معیارهای نقد سند و متن، انتساب برخی مطالب ناروا به ائمه علیهم‌السلام و عدم اتقان و فایده لازم در سطح سوم قرار می‌گیرند.[4] برخی منابع نیز به دلیل بهره‌مندی از ویژگی‌های دو سطح یاد

---

۱. برای آگاهی بیشتر درباره «تاریخ‌نگاری روایی امامیه» ر. ک: «بررسی تحلیلی تاریخ‌نگاری روایی امامیه تا نیمه قرن پنجم»، ص ۱۲ ـ ۳۵؛ همچنین، ر. ک: «بایسته‌های هم‌گرایی ژرف نگر در باب تاریخ‌نگاری روایی امامیه»، ص ۱۷۳ ـ ۲۰۲.

۲. نقش شیعیان در تدوین منابع تاریخ و سیره امامان اهل بیت علیهم‌السلام («نظریه فرایند منطقی و جامع شکل گیری منابع تاریخ و سیره امامان علیهم‌السلام»).

۳. برای اطلاع از معیارهای این سطح بندی، ر. ک: همان، ص ۱۲ ـ ۳۵؛ «ارزیابی تاریخ‌نگاری شیخ صدوق در کتاب عیون اخبارالرضا علیه‌السلام»، ص ۲۱۳ ـ ۲۴۵.

۴. این موضوع به معنای چشم پوشی از اخبار صحیح ذکر شده در این اثر یا بی‌توجهی به برخورداری ائمه علیهم‌السلام از قدرت‌های الهی نیست. اخبار قابل توجهی در این زمینه وجود دارد که می‌تواند فواید منحصر به فردی را از جهت تعیین موقعیت و جایگاه والای ائمه علیهم‌السلام نزد جامعه داشته باشد.

شده در سطح دوم قرار می‌گیرند.[1] شاید بتوان با تسامح، از منابعی چون المحاسن و بصائر الدرجات در این ردیف نام برد.[2] حال نوشته حاضر با یک بررسی کمّی به دنبال به آزمون گذاشتن آن امر در بخشی محدودتر، اما به صورت دقیق‌تر است.

نکته مهم دیگر که در مقدمه باید مورد توجه قرار گیرد، آن است که ملاک دسته‌بندی اخبار در این مطالعه درون‌مایه خبر به معنای «یک رویداد و حادثه درباره ائمه علیهم‌السلام یا در زمان عصر ائمه علیهم‌السلام» است. شایان ذکر است که این رویداد تاریخی گاه از زبان راویان مطرح شده و معصوم علیه‌السلام، یکی از شخصیت‌های مطرح شده در رویداد است و گاه این واقعه تاریخی از زبان ائمه علیهم‌السلام مطرح شده است. بنابراین اخبار تفسیری، فقهی، اخلاقی و... ائمه علیهم‌السلام از محدوده مطالعه و تحقیق خارج شدند. باید توجه داشت که مبنا و پیش‌فرض مهم تحقیق حاضر آن است که «اخبار درج شده در منابع تاریخ‌نگاری روایی امامیه نتیجه گزینش اخبار توسط مؤلفان اثر بوده است» و به دنبال آن «میزان پرداختن به هر یک از گونه‌ها و مضامین شناخته شده و عمومی در میان مورخان امامی در یک اثر می‌تواند نشان‌دهنده علاقه مؤلف به آن موضوع و اهمیت آن‌ها در نگاه مؤلف قلمداد شود».

درباره پیشینه تحقیق باید گفت که هرچند تحقیقات متعددی در زمینه تاریخ‌نگاری روایی صورت گرفته که به برخی از آن‌ها اشاره شد، اما تحقیقی که به طور ویژه گونه‌شناسی و به دنبال آن بررسی کمی گونه‌ها را در منابع مورد نظر دنبال کند، یافت نشد.

فرضیه تحقیق حاضر آن است که «به رغم اختلاف رویکرد نویسندگان و به تبع آن، تفاوت گونه‌های محتوایی در این آثار ـ که می‌تواند در چگونگی ارزیابی و استفاده از اخبار در این منابع مؤثر باشد ـ نسبت نزدیکی میان محتوای این سه اثر از جهت توجه به نیاز شیعیان وجود دارد و گویا می‌توان آن‌ها را در یک متد و برای یک هدف تلقی نمود».[3]

درباره ساختار تحقیق نیز باید اشاره نمود که مقام پرداختن به مطالعات کمّی پس از گونه‌شناسی خواهد بود. به عبارت دیگر، مطالعه کمّی، روش و ابزاری برای تبیین گونه‌های به

---

۱. شایان ذکر است که این سطح بندی بر اساس ملاک‌های ارائه شده در مقاله «بررسی تحلیلی تاریخ‌نگاری روایی امامیه تا نیمه قرن پنجم» صورت گرفته است.

۲. هرچند در نوشته حاضر، این کتب مورد بررسی قرار نگرفته، اما با مراجعه به مطالعات انجام شده در مورد آن‌ها می‌توان اطمینان یافت که چنین سطح بندی وجود دارد. البته این موضوع به طور دقیق با بررسی کمی این کتب روشن خواهد شد که نویسنده این موضوع را در دستور کار دارد.

۳. این فرضیه در پی مسئله مورد نظر طرح گردیده است و باید توجه داشت که می‌توان از بررسی‌های گونه‌شناسانه و کمی در منابع به نتایج گوناگون و بیشتری دست یافت.

دست آمده است. بنابراین مباحث مقاله حاضر در سه بخش «گونه‌های قابل شناسایی در منابع یاد شده»، «بررسی آماری این گونه‌ها» و «بهره مندی از نتایج بررسی‌های آماری گونه‌ها» را شامل می‌شود که در بخش سوم، فواید بررسی‌های آماری ابتدا در خود آثار مورد توجه قرار گرفته و سپس خوانندگان با سودمندی این شیوه در تطبیق و تحلیل میان آمار منابع با یکدیگر آشنا خواهند شد.

۱. گونه‌های شناسایی شده در منابع

پیش از طرح دسته‌های شناسایی شده در منابع، ابتدا علت و شاخص مورد نظر در این دسته‌بندی مورد توجه قرار می‌گیرد. دانسته است که گونه‌شناسی فصل مهمی از تحقیقات علمی را به خود اختصاص داده و مقصود از آن، «طبقه بندی رویدادها، کنش‌ها و اشیا به گروه‌های متمایز»[۱] و هدف از آن «شناسایی مشابهت‌ها، الگومند ساختن آن (به این معنا که مشخص شود چند الگو به دست آمده و با چه تعبیری از آن یاد می‌شود) و مشخص نمودن رابطه بین الگوها در میان گستره‌ای از تنوع‌ها و تفاوت‌ها بر اساس معیار و ملاکی یکسان و پذیرفته شده» است.[۲] گونه‌شناسی به طور معمول بر اساس یکی از شیوه‌های قیاسی یا استقرایی صورت می‌گیرد. در گونه‌شناسی به شیوه قیاسی، انواع گونه‌ها به لحاظ مفهومی و نظری در ذهن پرورانده شده و پس از دست‌یابی به مدل، نمونه آماری در گونه‌های خاص قرار می‌گیرند؛ اما در گونه‌شناسی به شیوه استقرایی، ابتدا داده‌ها جمع‌آوری شده و سپس با روش‌ها و آزمون‌های آماری، گونه‌های مختلف ساخته می‌شوند.[۳] در همین زمینه برای گونه‌شناسی «گزاره‌های تاریخی مربوط به تاریخ و زندگانی ائمه علیهم‌السلام در سه کتاب الکافی، عیون اخبار الرضا علیه‌السلام و الارشاد» شیوه قیاسی مد نظر قرار گرفته است؛ بدین معنا که با اشراف اولیه نسبت به «گزاره‌های تاریخی مربوط به اهل بیت علیهم‌السلام[۴]» دسته‌بندی جامع و منطقی از آنچه می‌تواند ذیل عنوان تاریخ و سیره زندگانی ائمه علیهم‌السلام قرار گیرد، صورت گرفته است. درباره دسته‌بندی منطقی صورت گرفته باید گفت که در اخبار یاد شده یا محور خبر

---

۱. شیوه تحقیق کیفی، ص۲۰۱.

۲. طراحی تحقیقات اجتماعی، ص۱۲.

۳. برای نمونه از به کارگیری شیوه‌های یاد شده در گونه‌شناسی، ر. ک: «بررسی انواع دین‌داری در بین دانشجویان دانشگاه تهران».

۴. مقصود از «گزاره تاریخی» عبارتی است که حوادث مهم گذشته انسانی را روایت می‌کند (در این باره، ر. ک: روش پژوهش در تاریخ‌شناسی، ص۵۹).

«شخصیت انسانی و زمینی» ائمه علیهم السلام است و یا محوریت آن با «شخصیت الهی و ماورایی» ایشان است.[1] هریک از این دسته‌ها نیز خود به دو بخش قابل تقسیم است» اخباری که با محوریت ویژگی‌های انسانی امام علیه السلام در منابع درج گردیده یا کارکردی معرفتی دارد، بدین معنا که نمایان‌گر رخدادهای زندگی ائمه علیهم السلام است و یا کارکردی الگویی دارد؛ بدین معنا که به عنوان سیره عملی امام، چه در تمامی حالات و یا در شرایطی خاص مطرح شده است. اخباری نیز که با محوریت ویژگی‌های الهی امام علیه السلام در منابع درج گردیده، در یک دسته‌بندی منطقی یا مربوط به فضایل و معجزات ذکرشده برای آنان است و یا غیرآن که شرح و مصادیق این موارد در ادامه توضیح داده می‌شود.

اما پیش از ورود به این توضیحات شایان ذکراست که با این دسته‌بندی پژوهش‌گران تاریخ علاوه برآن‌که از ریزمحتوای آثار مورد نظر مطلع شده و با ساختار موضوعی منابع بیشترآشنا می‌شوند، از اهداف، انگیزه‌ها و رویکرد مؤلفان نیزتا حدی مطلع می‌گردند. در ادامه به مصادیق مورد نظردر چهار گونه اصلی گزاره‌های تاریخ اهل بیت علیهم السلام در منابع مورد نظر اشاره می‌شود.

الف. اخباری که در برای اهداف کلامی و اعتقادی شیعه مورد استفاده قرار می‌گیرند. این اخبار یا با هدف اثبات یک باور ارائه می‌شود، یا در ضمن خود، باوری را درباره ائمه علیهم السلام به مخاطبان القا می‌کند یا در جریان آن امام علیه السلام خود به بیان و دفاع از باورهای شیعه می‌پردازند. در نوع اول می‌توان به اخباری چون جریان غدیر[2] یا جانشینی امام علی علیه السلام در غزوه تبوک[3] اشاره کرد. در نوع دیگرنیز می‌توان از اخباری یاد کرد که درون‌مایه آن علم به غیب[4] و یا عصمت ایشان از خطا و گناه[5] است. در ادامه از این دسته با عنوان «روایات کلامی» یاد می‌شود.

ب. اخباری که تنها جنبه گزارش رویداد تاریخی در آن دیده می‌شود و تنها به دنبال توصیف وقایع‌اند؛ برای نمونه می‌توان به اخباری اشاره کرد که در آن‌ها زمان ولادت و یا

---

۱ شایان ذکر است که تأکید بر واژه «محوریت» اشاره به این مبنای نویسندگان دارد که شخصیت برآمده از ویژگی‌های انسانی یا صفات خدادادی ائمه علیهم السلام قابل تفکیک از یک‌دیگر نیست؛ هرچند اخبار به میزان ارتباط با هریک از این ابعاد شخصیتی کارکرد متفاوتی به دنبال خواهد داشت.

۲. ر. ک: الکافی، ج ۱، ص ۲۸۹؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۲۹؛ الارشاد، ج ۱، ص ۱۷۰ ـ ۱۷۹.

۳. الارشاد، ج ۱، ص ۱۵۱ ـ ۱۵۶.

۴. برای نمونه، ر. ک: الکافی، ج ۱، ص ۲۵۸، ۲۷۲؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۲۰۴ ـ ۲۴۴؛ الارشاد، ج ۲، ص ۱۹۸.

۵. برای نمونه ر. ک: الکافی، ج ۱، ص ۲۰۳، ۴۵۹؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۲۲۲.

شهادت ائمه علیهم‌السلام بیان می‌شود،[1] و یا شخصیت بستگان همچون مادران، همسران و فرزندان ایشان ذکر می‌شود،[2] یا مکان سکونت و رفت و آمد ائمه علیهم‌السلام ارائه می‌شود.[3] البته بخش مهمی از این گزارش‌ها نیز پرده‌هایی از وضعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی عصر ائمه علیهم‌السلام را به تصویر می‌کشد. در ادامه، از این اخبار مطابق تعریفی که صورت گرفت با عنوان «روایات تاریخی صرف» یاد خواهد شد.

ج. اخباری که به دنبال نشان دادن سبک و سیره ائمه علیهم‌السلام و به عبارتی کنش‌ها و واکنش‌های ایشان در مواجهه با موضوعات گوناگون یا اشخاص و گروه‌های مختلف است؛ برای نمونه به نوع مقابله امام علیه‌السلام با حکومت و خلیفه عصر[4] یا سازماندهی شیعیان برای مقابله با اقدامات دشمن پرداخته می‌شود[5] و سیره سیاسی ائمه علیهم‌السلام را نشان می‌دهد و یا چگونگی روابط علمی ایشان با اصحاب و شاگردان‌شان،[6] مواجهه‌شان با سران و پیروان فرق دیگر شیعه[7] و سنی[8] و یا تلاش‌های ایشان برای جذب اقشار مختلف جامعه طرح می‌شود[9] و سیره فکری و فرهنگی ایشان را به نمایش می‌گذارد و از آن در ادامه با عنوان «روایات سیره» یاد می‌شود.

د. اخباری که در آن شخصیت فضایل و عظمت به منظور نشان دادن جایگاه ماورای انسانی ائمه علیهم‌السلام به نمایش گذاشته می‌شود. بیشتر این گزاره‌ها معجزاتی را نشان می‌دهد که از سوی امام علیه‌السلام برای اثبات مقام‌شان به دیگران صورت گرفته است و یا برای جلوگیری از یک رویداد یا آسان نمودن یک اقدام امام علیه‌السلام از قدرت ماورای انسانی خود بهره می‌گیرد.[10] البته در بین این اخبار موارد قابل توجهی نیز دیده می‌شود که برای نشان دادن مقام و جایگاه ائمه علیهم‌السلام به برخی ویژگی‌های منحصر به فرد، اما انسانی آنان اشاره شده است؛ برای نمونه به بلند کردن در قلعه خیبر توسط امام علیه‌السلام[11] و یا شم سیاسی و اجتماعی قوی امام علیه‌السلام در درک شرایط

---

۱. برای نمونه، ر. ک: الکافی، ج ۱، ص۴۹۷؛ عیون اخبار الرضا علیه‌السلام، ج ۱، ص۱۸؛ الارشاد، ج ۱، ص۱۷ ـ ۲۵.
۲. برای نمونه، ر. ک: الکافی، ج ۱، ص۴۵۲؛ عیون اخبار الرضا علیه‌السلام، ج ۱، ص ۴۱.
۳. برای نمونه، ر. ک: الکافی، ج ۴، ص۴۳؛ عیون اخبار الرضا علیه‌السلام، ج ۲، ص۸.
۴. برای نمونه، ر. ک: الکافی، ج ۴، ص۵۵۳؛ عیون اخبار الرضا علیه‌السلام، ج ۲، ص۱۴۱ ـ ۱۴۲؛ الارشاد، ج ۲، ص۲۳۴ ـ ۲۳۵.
۵. برای نمونه ر. ک: الارشاد، ج ۲، ص۱۳، ۲۲۷.
۶. برای نمونه، ر. ک: الکافی، ج ۱، ص۱۷۲ ـ ۱۷۴؛ الارشاد، ج ۲، ص۱۹۴-۱۹۹.
۷. برای نمونه، ر. ک: الکافی، ج ۱، ص۲۳۲؛ عیون اخبار الرضا علیه‌السلام، ج ۱، ص۳۰۸ ـ ۳۰۹؛ الارشاد، ج ۲، ص۱۸۷.
۸. برای نمونه، ر. ک: الکافی، ج ۲، ص۶۵۷؛ ج۵، ص۲۴؛ عیون اخبار الرضا علیه‌السلام، ج ۱، ص۱۳۸.
۹. برای نمونه، ر. ک: عیون اخبار الرضا علیه‌السلام، ج ۱، ص۱۹۲.
۱۰. برای نمونه، ر. ک: الکافی، ج ۱، ص۲۵۴؛ عیون اخبار الرضا علیه‌السلام، ج ۱، ص ۲۰، ح ۹۶؛ الارشاد، ج ۱، ص۳۴۶ ـ ۳۴۹.
۱۱. الارشاد، ج ۱، ص۱۲۷.

عصر خود و دستورات‌شان در آن زمینه[1] اشاره نمود. از این اخبار در ادامه با عنوان «روایات فضایل و معجزات» یاد می‌شود.

با جای دادن گزاره‌های تاریخی در ذیل موارد یاد شده، برخی اخبار باقی می‌ماند که جنسی متفاوت دارد. این موارد خود در چهار گونه قابل تقسیم است که می‌توان از آن‌ها به عنوان «گونه‌های فرعی» یاد کرد. گونه نخست، اخباری است که در آن موضوعات علمی پیش کشیده شده و مورد توجه، نظر و یا واکنش امام علیه‌السلام قرار می‌گیرد. گونه دیگر، مربوط به اخباری است که درباره چگونگی زیارت ائمه علیهم‌السلام است و در ضمن آن به کیفیت، ثواب و آثار زیارت ائمه علیهم‌السلام پرداخته شده است. در برخی موارد چگونگی زیارت یکی از ائمه علیهم‌السلام از امامی دیگر نقل می‌شود و گاه اخباری مربوط به زیارت امام زمان عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف توسط برخی شیعیان روایت می‌شود. گونه سوم، اخباری است که به خواب و رویای ائمه علیهم‌السلام اختصاص دارد که یا در خبر، به توضیح آنچه در این رویا دیده شده، پرداخته می‌شود و یا بر تصمیم امام علیه‌السلام که پس از خواب و متأثر از آن گرفته شده، اشاره می‌شود.گونه پایانی اخباری هستند که به نحوی به پیش‌گویی رخدادها توسط ائمه علیهم‌السلام اختصاص دارد. بخش قابل توجهی از این اخبار مربوط به وقایع دوران غیبت یا عصر ظهور امام زمان علیه‌السلام است.

۲. بررسی آماری درون‌مایه‌ها

در ادامه نتایج بررسی آماری هشت گونه یاد شده در گزاره‌های تاریخی مربوط به ائمه علیهم‌السلام در سه کتاب مورد نظر ارائه می‌شود. شایان ذکر است که در برخی روایات این کتب، دو یا چند مورد از گونه‌ها در کنار یکدیگر و در یک گزاره خبری قابل مشاهده است و از این جهت در شمارش هر یک از گونه‌ها مورد شمارش قرار گرفته است.

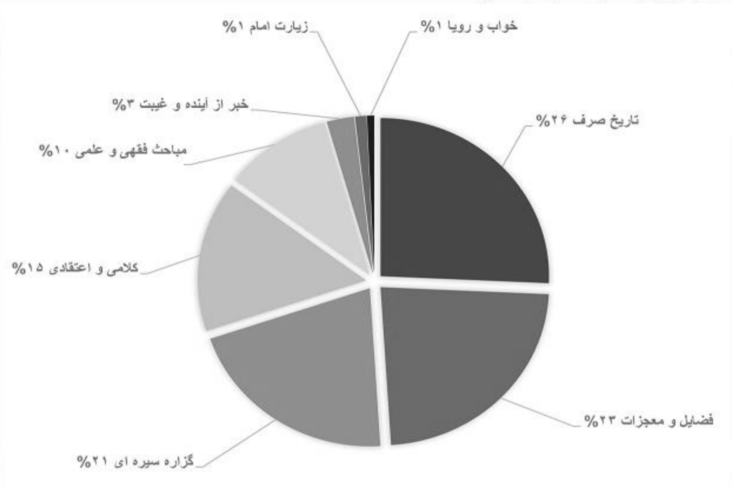
۲ ـ ۱. کتاب الکافی

در این اثر ۱۴۵۱ گونه گزاره تاریخی درباره ائمه علیهم‌السلام یافت شد که حجم قابل توجه آن به موضوعات فضایل و معجزات ائمه علیهم‌السلام با ۳۳۸ مورد و سپس مباحث کلامی با ۲۲۴ مورد اختصاص دارد. این موارد، هر یک به ترتیب، حدود ۲۳ و ۱۵ درصد و مجموعاً ۳۸درصد از گونه‌ها را شامل می‌شود. اطلاعات تاریخی صرف با ۲۶درصد و۳۷۳ مورد و گزاره‌های مربوط به سیره ائمه علیهم‌السلام با ۳۰۲ مورد و ۲۱درصد در رتبه‌های بعدی قرار می‌گیرند. ۱۵۰ مورد و ۱۰

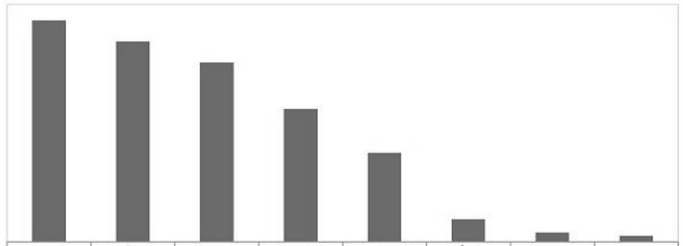
۱. برای نمونه، ر. ک: عیون اخبار الرضا علیه‌السلام، ج ۲، ص ۱۶۳، ۲۱۸.

درصد از گزاره‌های تاریخی محتوای علمی و فقهی دارند و گونه‌های دیگر، اما با نسبت پایین‌تر در جایگاه بعد قرار می‌گیرند. در این بین، در ۳۸ مورد، یعنی ۳ درصد از کل گزاره‌های تاریخی، از آینده و رویدادهای عصر غیبت خبر داده می‌شود و در حدود ۱درصد به هریک از موضوعات کیفیت زیارت ائمه ﷺ و مباحث علوم خواب و رؤیا اختصاص دارد.

شکل۱: میزان درصد گونه‌ها در کتاب الکافی

نمودار ۱: فراوانی گونه‌ها در کتاب الکافی

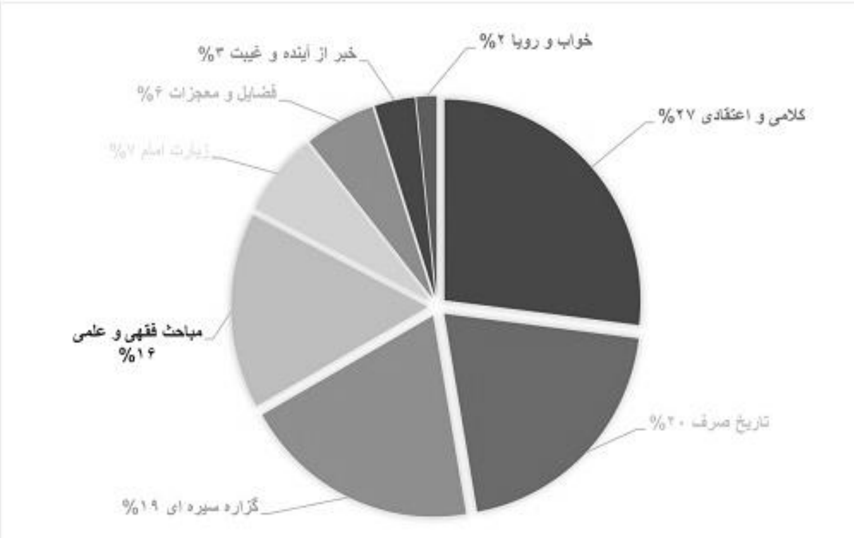
	خواب و رویا	زیارت امام	خبر از آینده و غیبت	مباحث فقهی یا ...	کلامی و اعتقادی	گزاره سیره ای	فضایل و معجزات	تاریخی صرف
■.	10	16	38	150	224	302	338	373

۲ ـ ۲. کتاب عیون اخبار الرضا ﷺ

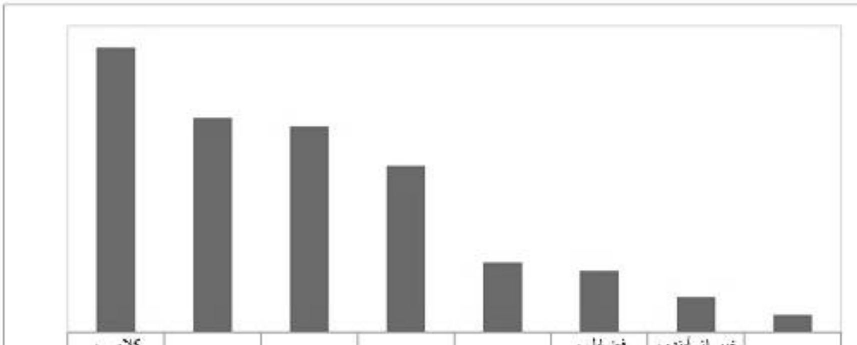
در این اثر از میان ۴۸۲ گونه شناسایی شده در میان گزاره‌های تاریخی مربوط به ائمه ﷺ، مباحث و موضوعات کلامی با ۱۳۰مورد، بیشترین حجم و ۲۷درصد از کل موارد را به خود اختصاص داده است. با این حال، گزاره‌های تاریخی صرف و موارد مربوط به سیره ائمه ﷺ با اختصاص ۹۸ و ۹۴ مورد به خود، هریک حدود ۲۰درصد و سهم قابل توجهی از این گونه‌ها

دارنـد. موضـوعات علمـی دیگـر نیـز در کنـار یکـدیگر ۷۶ مـورد، یعنـی بـه حـدود ۱۶درصـد از کـل مـی‌رسـد و سـپس اخبـار مربـوط بـه زیـارت ائمـه علیهم‌السلام و مـوارد مربـوط بـه فضـایل و معجـزات ائمـه علیهم‌السلام بـا فاصـلهٔ کمـی در ۳۲ و ۲۸ مـورد از گونـه‌هـا، هـریـک بـا حـدود ۶ درصـد از حجـم کـل گونه‌ها، دیده می‌شوند. در این کتاب تنها ۳درصد، یعنی ۱۶ گزاره تاریخی به اخبـار مربـوط بـه آینده و کمتر از ۲درصد، یعنی ۸ مورد نیز به گزارش آنچه در رؤیا و خواب اتفاق افتاده است، اختصاص دارد.

شکل۲: میزان درصد گونه‌ها در کتاب عیون اخبار الرضا (ع)

نمودار۲: فراوانی گونه‌ها در کتاب عیون اخبار الرضا (ع)

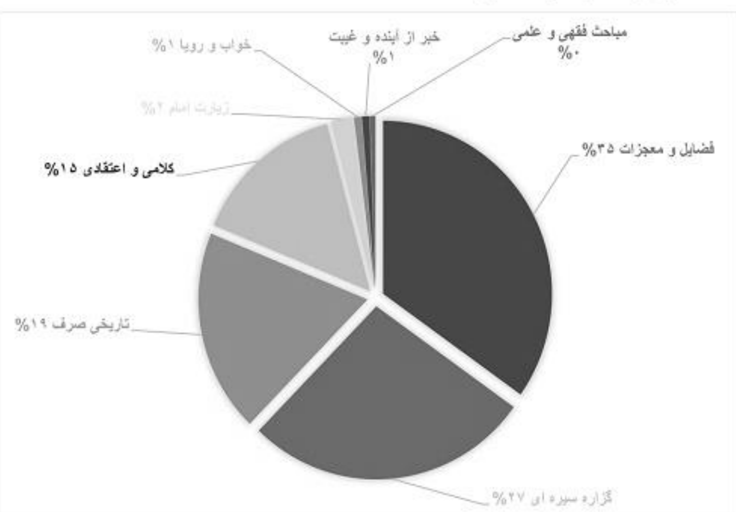

	کلامی و اعتقادی	تاریخی صرف	گزاره سیره ای	مباحث فقهی	زیارت امام	فضایل و معجزات	خبر از آینده و غیبت	خواب و رویا
■.	130	98	94	76	32	28	16	8

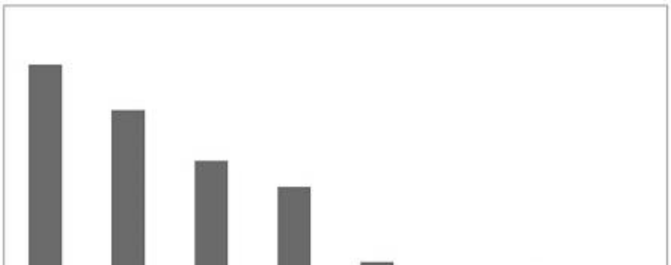
۲-۳. کتاب الارشاد

از میان ۵۵۹ گونه گزاره‌های تاریخی مربوط به ائمه -که در کتاب الارشاد شناسایی شدند- بیشترین تعداد را فضایل و معجزات ائمه علیهم‌السلام با ۱۹۵ مورد و بیش از یک سوم گونه‌ها به خود اختصاص داده است. سپس سبک و سیره زندگانی ائمه علیهم‌السلام با ۱۵۳ مورد، یعنی حدود ۲۷ درصد از کل گونه‌ها، رتبه بعدی را به خود اختصاص داده است. دو بخش گزارش‌های تاریخی صرف و اخباری که با اهداف کلامی ذکر شدند نیز به ترتیب با ۱۰۶ مورد و حدود ۱۹ درصد و ۸۲ مورد و حدود ۱۵ درصد در جایگاه بعد قرار دارند. اما گونه‌های دیگر، در کل، حدود ۴ درصد از مجموع گونه‌ها را به خود اختصاص داده‌اند و به ترتیب در ۱۲، ۴، ۴ و ۳ مورد به اخبار مربوط به زیارت ائمه علیهم‌السلام، خواب و رؤیا، خبر از رویدادهای آینده و علوم دیگر چون فقه و طب پرداخته‌اند.

شکل ۳: میزان درصد گونه‌ها در کتاب الارشاد

نمودار ۳: فراوانی گونه‌ها در کتاب الارشاد

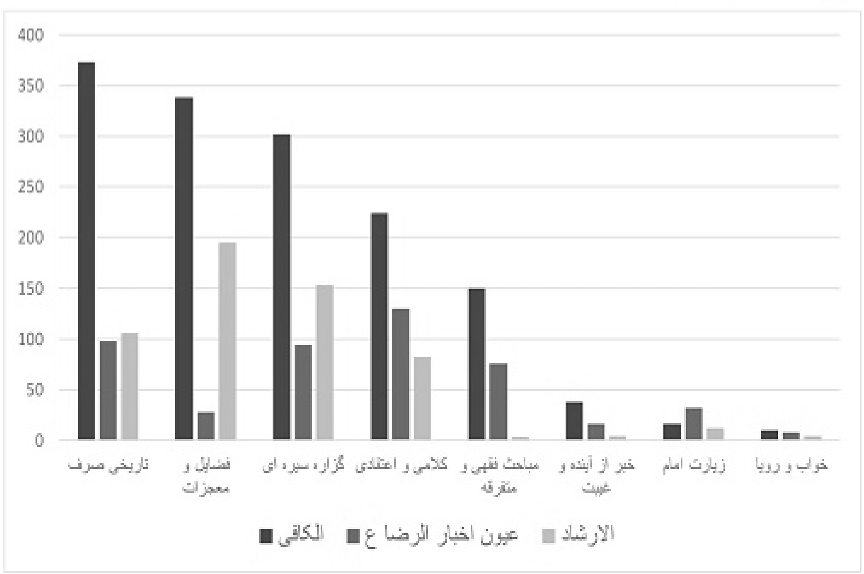

	فضایل و معجزات	گزاره سیره ای	تاریخ صرف	کلامی و اعتقادی	زیارت امام	خواب و رویا	خبر از آینده و غیبت	مباحث فقهی با ...
■.	195	153	106	82	12	4	4	3

۳. نتایج گونه‌شناسی و بررسی‌های آماری

پس از انجام گونه‌شناسی و بررسی کمّی گونه‌های شناسایی شده در کتب مورد نظر، فواید و نتایجی به دست می‌آید که برخی از این نتایج در آشنایی بیشتر با منابع یاد شده کمک کرده و سبب وسعت دید محققان می‌شود. برای روشن شدن بخش‌هایی از نتایج پیش از ورود به بحث، نموداری تطبیقی از آمار سه کتاب ارائه می‌شود.

نمودار ۴: مقایسه گونه‌ها در سه کتاب

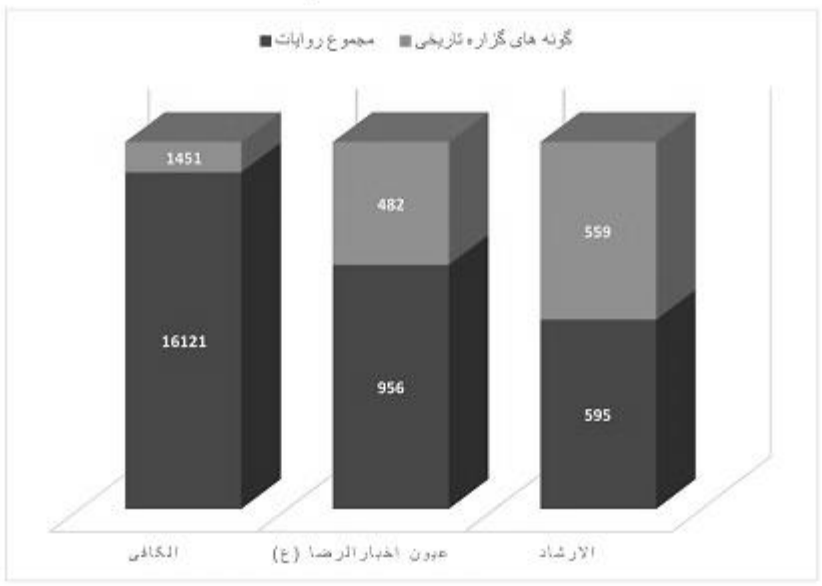
۳ ـ ۱. نتیجه بررسی تطبیقی آثار مورد نظر

۳ ـ ۱ ـ ۱. تفاوت در میزان درج گونه‌های گزاره تاریخی در منابع

کتب مورد بررسی، بخشی از مجموعه تاریخ‌نگاری روایی امامیه است و به خاطر انگیزه و اهدافی که نویسندگان این مجموعه دنبال می‌کردند، نمی‌توان انتظار داشت که تنها به رویدادهای تاریخی صرف بپردازند. با این حال، مقایسه نسبت آمار وجود گونه‌های گزاره‌های تاریخی در هر کتاب نسبت به تمام اخبار آن نشان می‌دهد که دو کتاب الارشاد و عیون از مضامین تاریخی‌تری نسبت به کتاب الکافی برخوردارند و می‌توان اطمینان یافت که مهم‌ترین انگیزه نویسندگان آن‌ها ثبت رویدادهای مربوط به تاریخ ائمه علیهم‌السلام بوده است؛ زیرا در

کتاب الکافی به نسبت حجم کلی کتاب و روایات، گونه‌های گزاره‌های تاریخی بسیار کم تعداد هستند، اما در دو کتاب دیگر، نسبت این گونه‌ها با کل اثر بسیار زیاد و غالب بر گزاره‌های غیرتاریخی هستند. این نسبت را می‌توان به خوبی در نمودار زیر مشاهده کرد.

نمودار ۵: نسبت میان گونه‌های گزاره تاریخی هر کتاب با مجموع روایات آن کتاب

۳ ـ ۱ ـ ۲. هماهنگی رویکرد کلی مؤلفان آثار مورد نظر در بهره‌گیری از گونه‌ها

به طور طبیعی و بنا بر نیاز شیعیان، بسیاری از گزاره‌های تاریخی ارائه شده در این دوره ماهیتی کلامی داشته است؛ بدین معنا که نقل رویداد تاریخی صرفاً با اهدافی چون تثبیت باورهای امامیان و یا مقابله با تحریف‌های دشمنان امامیه ارائه شده است که از آن جمله می‌توان به نقل قضایای غدیرخم و یا گزاره‌هایی در تعیین جانشین امامی پس از امام دیگر یاد کرد. مقایسه این اخبار در سه کتاب مورد نظر نشان می‌دهد که شیخ کلینی و شیخ مفید تقریبا به یک اندازه و ۱۵ درصد از گزاره‌های تاریخی خود را با انگیزه و مضامینی کلامی ذکر کرده‌اند، اما شیخ صدوق حدود ۲۷ درصد از اخبار خود را به این مباحث اختصاص داده است. این مقایسه آمار قابل پیش‌بینی را درباره شیخ صدوق، که یکی از بزرگ‌ترین متکلمان شیعه است و شیخ کلینی ـ که انگیزه اصلی وی نقل احادیث است ـ نمایان می‌سازد؛ اما پرسشی را، برای نمونه، پیش روی ما قرار می‌دهد و آن، این‌که چرا با آن‌که شیخ مفید به

عنوان یک متکلم بزرگ شناخته می‌شود، در ارائه اخبار گذشته، بیش از آن‌که به گزاره‌های کلامی بپردازد، اطلاعات تاریخی صرف را ارائه می‌دهد؟

دقت و بررسی دقیق‌تر آمارها نشان می‌دهد که شیخ مفید نیز اهداف کلامی را بیشتر مورد نظر داشته است. این موضوع با در نظر گرفتن اخبار مربوط به معجزات ائمه علیهم‌السلام روشن می‌شود. اخبار مربوط به معجزات و قدرت‌های خدادادی ائمه علیهم‌السلام هرچند به طور مستقیم به مباحث کلامی نپرداخته است، اما به طور غیر مستقیم مقصودی جز نشان دادن مقام ائمه علیهم‌السلام ندارد و صحت این رویدادها می‌تواند اثبات کننده امامت ائمه علیهم‌السلام و ویژگی‌هایی چون علم ماورایی برای آنان باشد. اخبار کلامی و معجزات در اثر شیخ مفید حدود ۵۰ درصد از گزاره‌های تاریخی را شامل می‌شود. این در حالی است که این آمار در کتاب عیون اخبار الرضا علیه‌السلام ۳۳ درصد و در کتاب الکافی ۳۸ درصد است.

۳ ـ ۱ ـ ۳. تفاوت رویکرد مؤلفان آثار مورد نظر در به کارگیری فضایل و معجزات

باید توجه داشت که مقایسه میزان پرداختن به معجزات و قدرت‌های ماورایی ائمه علیهم‌السلام در سه کتاب نتیجه‌ای معنادار به دنبال دارد. در دو کتاب الکافی و الارشاد آمار این گونه به ترتیب به ۲۳ و ۳۵ درصد می‌رسد، اما در کتاب عیون تنها ۶ درصد به معجزات اختصاص دارد. بنابراین می‌توان به این نتیجه رسید که شیخ صدوق به معجزات ائمه علیهم‌السلام نگاهی متفاوت داشته است و برای آن در تاریخ‌نگاری اهمیت کمتری قایل بوده است. جالب است که مقایسه درصد معجزات و اخبار کلامی در اثر شیخ صدوق نیز نشان می‌دهد که شیخ صدوق برای تبیین مباحث کلامی کمتر از یک پنجم را به طرح معجزات و فضائل اختصاص داده است. در مقابل، میزان نقل معجزات در کتاب الکافی ۱/۵ برابر و در کتاب الارشاد بیش از دو برابر گزاره‌های تاریخی کلامی است. در اینجا این پرسش خودنمایی می‌کند که چرا شیخ مفید، با آن‌که از برجستگان مدرسه بغداد و دارای منش و روش عقلانی است، در کار خود تا این اندازه به معجزات و فضایل بها داده است؟

برای یافتن پاسخ باید به محتوای این گونه روایات در کتب یاد شده مراجعه نمود. بررسی‌ها نشان می‌دهد که اخبار نقل شده در کتاب الارشاد بیشتر متوجه ویژگی‌هایی چون علم و عصمت ائمه علیهم‌السلام است که با مبانی عقلی و نقلی توسط شیخ مفید نیز مورد توجه قرار گرفته است و یا به عنوان نوعی فضیلت ملموس برای همگان ذکر شده است؛ برای نمونه درباره امام علی علیه‌السلام در موارد متعدد نشانه‌هایی از شجاعت و شهامت آن حضرت را در

میدان‌های نبرد یا در مواقع دفاع از پیامبرﷺ بیان می‌کند.[1] در مقابل، بسیاری از معجزات نقل شده در دو کتاب دیگر به مباحثی مربوط می‌شود که نوعی قدرت در تغییر قوانین خلقت را نشان می‌دهد.[2] این موضوع بیش از هر چیز نشان از بینش شیخ کلینی و شیخ صدوق درباره نقل اخبار و غلبه رویکرد حدیثی این دو عالم بزرگ در پذیرش و نقل اخبار دارد. بنابراین، تاریخ‌ورزان نباید در مواجهه با معجزات منسوب به ائمه علیهم السلام در این کتب و ارزیابی آن‌ها یکسان عمل کنند.

۳ ـ ۱ ـ ۴. روند رو به رشد رویکرد تاریخی در آثار مورد نظر

از جمله موضوعاتی که به طور مساوی در تمامی کتب بدان پرداخته شده است، مباحث تاریخی صرف است؛ برای نمونه اطلاعات درباره تاریخ ولادت و شهادت ائمه علیهم السلام، نسب یا محل دفن ایشان در تمامی کتب به طور یکسان مورد توجه قرار گرفته است و حدود ۲۰ تا ۲۵درصد از گزاره‌های تاریخی را به خود اختصاص داده است. در مقابل، گاه مباحثی به صورت موردی و تخصصی در برخی کتب مورد توجه قرار گرفته است؛ برای نمونه میزان روایات مربوط به زیارت ائمه علیهم السلام در کتاب عیون حدوداً سه برابر کتب دیگر است. این بدان دلیل است که این کتاب اخبار مربوط به امام رضا علیه السلام را در فصول مختلف جمع‌آوری کرده و به مناسبت فصلی وسیع را به اخبار و آداب زیارت آن امام اختصاص داده است.

با توجه به آمار به دست آمده می‌توان گفت گذران زمان تأثیر قابل توجهی در ساختار موضوعی گزاره‌های تاریخی در مجموعه تاریخ‌نگاری روایی امامیه داشته است؛ برای نمونه درباره اخباری که از آینده و دوران غیبت امام زمان علیه السلام خبر می‌دهد، مشاهده می‌شود که نویسندگانی که از جهت زمان حیات خود نزدیک‌تر به دوران غیبت بوده‌اند، اخبار بیشتری را در این باره نقل نموده‌اند. این اخبار از ۳۸ مورد در کتاب الکافی به ۱۵ مورد در کتاب عیون و ۴ مورد در کتاب الارشاد کاهش یافته است. در مقابل، تعداد اخبار مربوط به سیره و رفتار ائمه علیهم السلام با دور شدن از زمان غیبت افزایش یافته است و در کتاب الارشاد با نسبت قابل توجهی افزایش یافته است. شناسایی بستر و شرایط شیعیان در دوره‌های مختلف نیز تا اندازه زیادی مؤیّد آن است که برداشت فوق از آمار یاد شده صحیح است و در هر دوره مطابق نیازهای زمانه اخبار جمع‌آوری، گزینش و ارائه می‌شده است.

---

۱. برای نمونه، ر. ک: الارشاد، ج ۱، ص۳۳- ۱۹۱.
۲. برای نمونه، ر. ک: الکافی، ج ۱، ص۲۲۷، ۲۳۷؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص۱۹۲.

۳ ـ ۲. نتیجه به کارگیری بررسی‌ها در تحلیل منابع تاریخ ائمه:

۳ ـ ۲ ـ ۱. تفاوت ماهوی منابع تاریخ‌نگاری روایی و تاریخ‌نگاری عمومی مسلمانان

یکی از موضوعاتی که در بررسی منابع تاریخ ائمه علیهم‌السلام مورد توجه محققان قرار گرفته است، رابطه اخبار این منابع تاریخ‌نگاری روایی امامیه با عموم منابع تاریخی مسلمانان است. گونه‌شناسی و بررسی کمّی انجام شده تأیید می‌کند که نگارش کتب مورد نظر را می‌توان نمایی از پاسخ‌گویی به نیازمندی‌های امامیه با تأکید بر نیازهای عصر تألیف دانست.

باید یادآور شد که امام حسن عسکری علیه‌السلام (م ۲۶۰ق)، در حالی از دنیا رفتند که جانشین‌شان برای توده مردم مشخص نبود. این مسئله دو پیامد مهم را به دنبال داشت: نخست، آن که جامعه شیعی، دچار اختلافات داخلی بی‌سابقه شد[۱] و گروه‌های فکری قدرت‌مندی به مقابله با امامیه پرداختند.[۲] از طرفی تحیر فکری و عملی در بین امامیه موج می‌زد و سؤالاتی مانند چرایی و چگونگی غیبت و چیستی وظایف منتظران در اذهان وجود داشت.[۳] این‌جا بود که علمای امامیه ظهور و بروز ویژه‌ای از خود نشان دادند و ثبت و ترویج اخبار اهل بیت علیهم‌السلام را در اولویت کار خود قرار دادند تا به نیاز امامی‌مذهبان مبنی بر چگونگی حیات فکری و عملی پاسخ دهند. اما این اقدام حیات‌بخش پیامدهایی نیز به دنبال داشت. تمرکز بر حلّ نیاز عمومی سبب شد تا گونه‌های کلامی و سیره‌ای بخش عمده منابع را به خود اختصاص دهند. در مقابل، با مراجعه به عموم منابع تاریخی نگاشته شده توسط مسلمانان مشاهده می‌شود که اخبار سیاسی محور اصلی نقل رخدادها قرار گرفته است. در این منابع نویسنده گرایش‌های خود را تا این اندازه و به گستردگی منابع تاریخ‌نگاری روایی در گزارش اخبار دخالت نمی‌دهد و تلاش می‌کند تا همه زوایای موجود رخداد را ـ که البته ارتباط با حکومت و جامعه دارد ـ به تصویر بکشد.

شایان ذکر است که این تفاوت سبب می‌شود تا محققان در بهره‌گیری از منابع دقت نظر بیشتری داشته باشند؛ زیرا به سبب وجود انگیزه‌های یاد شده برای نمونه بخش قابل توجهی از اخبار غالیان ـ که دارای محتوای به ظاهر مفیدی بود ـ مورد قبول قرار گرفت و نقل شد.[۴]

---

۱. فرق الشیعه، ص۹۶-۱۱۲.

۲. برای نمونه درباره موضوعات ردیه‌نویسی برضد شیعیان و پاسخ‌گویی علمای شیعه، ر. ک: کمال الدین و تمام النعمه، مقدمه کتاب.

۳. دوره شکل گیری تشیع دوازده امامی، ص۱۰۹.

۴. درباره رسوخ اندیشه‌های غالیانه در برخی کتب حدیثی، ر. ک: دروس فی وضع الحدیث، ص۶۸-۷۴.

۳ ـ ۲ ـ ۲. امکان و ضرورت سطح‌بندی منابع تاریخ‌نگاری روایی امامیه

بررسی آمارهای ارائه شده از محتوای گزاره‌های تاریخی کتب مورد نظر و با در نظر گرفتن شباهت‌ها و اختلافات آمارها می‌توان آثار یاد شده را با درون‌مایه واحد و البته با تفاوت بسیار سطحی، مورد توجه قرار داد. برای طرح درون‌مایه این کتب باید آن‌ها را آثاری دانست که «(۱) تاریخ زندگانی ائمه علیهم‌السلام را در پایه اطلاعات صرف تاریخی درباره خود ایشان و یا شخصیت‌ها و شرایط زمانه آنان بنا نهاده‌اند و برای (۲) تبیین شخصیت انسانی و البته دارای علم ویژه و عصمت‌شان، (۳) بر ذکر اخباری از زندگی آنان که می‌تواند موجب افزایش باور شیعیان امامی به ایشان شود و با هجمه‌های کلامی و شبهات دشمنان امامیه مقابله کند، تأکید نموده‌اند. (۴) همچنین برای شناساندن مقام والای ائمه نزد شیعیان، ذکر فضایل و به ندرت، طرح معجزات مربوط به تغییر در قوانین طبیعی عالم را ضروری دانسته‌اند. (۵) نویسندگان این آثار هیچ‌گاه از کنار روایات مربوط به سیره و رفتار ائمه علیهم‌السلام بی‌تفاوت عبور نکرده و با اختصاص حجم قابل توجهی از کار خود به این بخش همواره ائمه علیهم‌السلام را به عنوان یک الگو و مقتدا معرفی نموده‌اند. (۶) در این آثار هیچ تکیه‌ای بر نقل مباحثی که عقل به راحتی به پذیرش آن تن نمی‌دهد، همچون خواب راویان یا شخصیت‌های موجود در خبر و یا پیش‌گویی‌های بی‌حد و حصر، نشده است». این درون‌مایه، زمانی اهمیت بیشتری می‌یابد که در کنار برخی دیگر از آثار مجموعه تاریخ‌نگاری روایی امامیه قرار گیرد.

کافی است درون‌مایه این آثار به طور موردی با درون‌مایه کتبی چون دلائل الامامه، عیون المعجزات، هدایة الکبری و حتی در مرحله بعد با آثاری چون بصائر الدرجات مقایسه شود. در برخی از آثار ذکر شده با نگاهی اجمالی به بخش‌های مختلف کتاب و فهرست موضوعی اخبار آن می‌توان دریافت که تقریباً درون مایه‌ای عکس نسبت به سه کتاب الکافی، عیون و الارشاد در گزاره‌های تاریخی آن‌ها وجود دارد. معرفی ائمه علیهم‌السلام به عنوان شخصیت‌های ماورایی و کم‌توجهی غالب و گاه پوشاندن شخصیت انسانی آنان، تمرکز بر معجزاتی که به تغییر در قوانین عالم خلقت منجر می‌شود و مباحثی که گاه دامنه‌ای یکسان با باورهای برخی گروه‌های غالی دارد، توجه بسیار به باورهای نهادینه شده در بین شیعیان در دوره تدوین اثر و ویژگی‌هایی این چنین سبب می‌شود تا درون‌مایه و به دنبال آن مضمون این آثار در فاصله زیادی نسبت به کتب عالمان و شیوخ بزرگ یاد شده قرار گیرد.[1]

---

۱. با آن‌که بررسی آماری محتوای این کتب، نوشته‌ای مستقل می‌طلبد، اما سخن یاد شده با مراجعه اجمالی به فهرست موضوعات این کتب غیر قابل انکار است.

شواهد بسیاری به عنوان مؤیّد این نظر قابل ذکر است؛ برای نمونه کافی است به میزان بهره‌گیری منابع یاد شده با دو مضمون متفاوت از یکدیگر توجه نمود؛ در حالی که عموم تاریخ‌نگاری‌های مشهور و مقبول نزد فقهای امامیه متأثر از سه اثر مورد بررسی در تحقیق حاضر است، مشاهده می‌شود که منابعی که از آن‌ها به عنوان آثار سطح دو و سه سخن گفته شد، از این محتوا و گزاره‌های تاریخی این آثار بسیار کم بهره برده‌اند. همچنین، با تأکید بر تفاوت موجود در منابع سطح ۱، مشاهده می‌شود که در کتب الکافی، عیون و الارشاد تأثیرپذیری غالبی از منابعی چون بصائر الدرجات وجود ندارد و حتی اگر از اخباری بهره گرفته شده است، این اخبار ضربه به هسته مرکزی و خمیرمایه اصلی اثر نمی‌زند.

۳ ـ ۲ ـ ۳. ارزش و جایگاه والای تاریخ‌نگاری امامیه درباره ائمه علیهم‌السلام

در بخش دیگری از مقاله گذشت که منابع بررسی شده در نوشته حاضر به عنوان منابع قابل قبول و معتدل نسبت به سطوح دیگر منابع تاریخ‌نگاری روایی امامیه است. از سوی دیگر، بررسی‌ها نشان می‌دهد که در فراز و فرود تدوین آثار درباره اهل بیت علیهم‌السلام، منابع نگاشته شده توسط مشایخ بزرگ شیعه به عنوان پایه و اساس آن‌ها مورد توجه قرار گرفته است. به عبارت دیگر، وزن علمی آثار سه شخصیت بزرگ شیعه سبب شد تا مدتی آثار تدوین شده درباره تاریخ و سیره امامان علیهم‌السلام، به رغم برخی نوآوری‌ها و بهره‌گیری از آثار قرون نخستین، از جهت روشی و محتوایی تحت تأثیر منابع ذکر شده و بینش نویسندگان آن‌ها باشند؛ برای نمونه کتاب روضة الواعظین نوشته فتال نیشابوری(م۵۰۸ق) که در سی مجلس به زندگانی چهارده معصوم علیهم‌السلام پرداخته است، در بخش‌های مختلف از مشایخ بزرگ شیعه نام برده، اخبار آنان را نقل کرده[1] و یا اخباری در جهت نگرش آنان ذکر کرده است.[2] اثر مهم دیگر در این دوره که می‌توان چنین تأثیری را در آن مشاهده نمود، کتاب اعلام الوری نوشته فضل بن حسن طبرسی(م۵۴۸ق) است که بخش مهمی از اخبار چهارده معصوم علیهم‌السلام را پوشش داده است.[3] این تأثیر را باید بخشی از موفقیت مشایخ یاد شده در تثبیت گفتمان تشیع در عصر غیبت و ارائه آثاری جامع در جهت رفع نیاز شیعیان دانست.

بنابراین یکی از برآیندهای مهم گونه‌شناسی کتب یاد شده آن است که پایه و اساس

۱. روضة الواعظین، ج ۱، ص۲۳۲، ۲۳۴، ۲۳۴، ۲۷۸و...
۲. همان، ج ۱، ص۵۴، ۵۹، ۷۵، ۷۶، ۲۰۴، ۲۱۵، ۲۳۸ و...
۳. اعلام الوری، ص ۲۱، ۲۴، ۳۸، ۶۵ و...

نگارش منابع تاریخی درباره ائمه علیهم‌السلام به دلیل توجه کافی به مضامین و آموزه‌های مورد نیاز شیعه و دوری از رویکرد افراطی در ذکر فضایل و معجزات، بنایی محکم و قابل دفاع را به وجود آورده است.[1] در این زمینه می‌توان از بررسی‌های کمّی به مقابله با شبهاتی پرداخت که تلاش دارند تا منابع روایی شیعه را منابعی قلمداد کنند که بیشتر به دنبال نشان دادن چهره‌ای خیالی و ماورای تاریخی از پیشوایان امامیه است.

نتیجه

بررسی‌ها نشان داد که می‌توان از چگونگی گزینش اخبار توسط مؤلفان و میزان به کارگیری گونه‌های مختلف در منابع، به برخی اهداف و انگیزه‌های مؤلفان و شرایط عصر آنان دست یافت. همچنان که امکان تسلط بیشتری روی ساختار و درون‌مایه منابع تاریخ ائمه علیهم‌السلام وجود دارد و البته برای محققان ضروری است تا در ارزیابی اخبار یا بهره‌گیری از آن‌ها در هر یک از منابع تاریخ‌نگاری روایی امامیه، راهبردی ویژه را مد نظر قرار دهند. گزاره‌های تاریخی مجموعه تاریخ‌نگاری روایی امامیه به طور کلی در چهار گونه اصلی «روایات کلامی»، «روایات تاریخی صرف»، «روایات سیره» و «روایات فضائل و معجزات» و چهار گونه فرعی «علمی و فقهی»، «آداب زیارات ائمه علیهم‌السلام»، «خواب و رویا» و «پیش گویی رخدادها» قابل مشاهده است و بررسی‌های آماری در سه اثر الکافی، عیون اخبار الرضا علیه‌السلام و الارشاد، به عنوان پرکاربردترین و مقبول‌ترین آثار مجموعه تاریخ‌نگاری روایی، این فرضیه را تأیید نمود که «به رغم اختلاف رویکرد نویسندگان و به تبع آن، تفاوت گونه‌های محتوایی در این آثار ـ که می‌تواند در چگونگی ارزیابی و استفاده از اخبار در این منابع موثر باشد- نسبت نزدیکی میان محتوای این سه اثر از جهت توجه به نیاز شیعیان وجود دارد و گویا می‌توان آن‌ها را در یک متد و برای یک هدف تلقی نمود».

همچنین بررسی‌ها نشان داد که طرح مباحث تاریخ و سیره نسبت به مباحث کلامی و فضایلی در گذر زمان، روندی رو به رشد داشته است. تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری در منابع تاریخ ائمه علیهم‌السلام، به ویژه منابع مورد بررسی با عموم منابع تاریخی نگاشته شده توسط مسلمانان درباره ائمه علیهم‌السلام، از حیث درون‌مایه تفاوت جدی دارد. بررسی‌ها نشان داد که

---

۱. شایان ذکر است که عبارات این‌چنین در مقاله به معنای زیر سوال بردن منابعی با موضوع نقل معجزات ائمه علیهم‌السلام نیست و باید توجه داشت که آنان از اساس رسالتی دیگر را دنبال کرده‌اند.

سطح‌بندی منابع در مجموعه تاریخ‌نگاری روایی، البته با در نظرگرفتن برخی مطالعات درباره منابعی که در تحقیق حاضربدان‌ها پرداخته نشده، نه تنها ممکن است، بلکه برای در دست گرفتن راهبردی ویژه در ارزیابی و بهره‌گیری از آثار هریک از منابع ضرورت دارد. باید یادآور شد که منابع بررسی شده در نوشته حاضر، اساس و بنیان دیگرنوشته‌های تاریخی درباره ائمه علیهم‌السلام در دوره‌های بعد قرار گرفته و از این جهت تاریخ‌نگاری امامیه درباره ائمه علیهم‌السلام در ابعاد گوناگون قابل دفاع خواهد بود؛ اما این موضوع سبب نمی‌شود که از ارزیابی یک روایت نیز چشم پوشی شود؛ ضمن آن‌که نتایج یاد شده و ده‌ها برداشت دیگر از این گونه بررسی‌های کمّی و گونه‌شناسانه نشان از اهمیت و سودمندی به کارگیری این شیوه درباره تمامی منابع دارد.

کتابنامه

- الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، شیخ مفید محمد بن محمد بن نعمان عکبری، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.
- اعلام الوری باعلام الهدی، فضل بن حسن طبرسی، قم: مؤسسه آل البیت علیهم‌السلام، ۱۳۷۶ش.
- بصائر الدرجات، محمد بن حسن صفار، قم: مکتبة آیة الله المرعشی النجفی، ۱۴۰۴ق.
- تأملاتی در علم تاریخ و تاریخ‌نگاری اسلامی، حسن حضرتی، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام، ۱۳۹۲ش.
- دروس فی وضع الحدیث، ناصررفیعی، قم: جامعه المصطفی العالمیه، ۱۳۸۸ش.
- دلائل الامامه، محمد بن جریرطبری شیعی(منسوب)، قم: نشربعثت، بی‌تا.
- دوره شکل گیری تشیع دوازده امامی، آندره جی نیومن، قم: مؤسسه شیعه‌شناسی، ۱۳۸۶ش.
- روضه الواعظین، محمد بن حسن بن علی فتال نیشابوری، قم: منشورات شریف رضی، بی‌تا.
- شیخ مفید و تاریخ‌نگاری اسلامی، قاسم خانجانی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۲ش.
- شیوه تحقیق کیفی، خدیجه سفیری، تهران: انتشارات پیام پویا، ۱۳۷۸ش.
- طراحی تحقیقات اجتماعی، نورمن بیلی، ترجمه حسن چاوشیان، تهران: نشرنی، ۱۳۸۹.
- عیون اخبار الرضا علیه‌السلام، شیخ صدوق محمد بن علی بابویه قمی، تهران: نشرجهان، ۱۳۷۸ش.

- عیون المعجزات، حسین بن عبدالوهاب، قم: منشورات رضی، بی‌تا.
- فرق الشیعه، حسن بن موسی نوبختی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴ش.
- الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تهران: اسلامیه، ۱۳۶۲ش.
- کمال الدین و تمام النعمه، شیخ صدوق محمد بن علی بابویه قمی، تصحیح: علی اکبر غفاری، قم: جامعه المدرسین، بی‌تا.
- من لا یحضره الفقیه، شیخ صدوق محمد بن علی بابویه قمی، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: جامعة المدرسین، ۱۴۰۴ق.
- الهدایه الکبری، حسین بن حمدان خصیبی، تهران: مؤسسه بلاغ، ۱۳۶۵ش.
- «ارزیابی تاریخ‌نگاری شیخ صدوق در کتاب عیون اخبار الرضا علیه‌السلام»، روح‌الله توحیدی‌نیا، قم: دفاع شده در پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۴ش.
- «اصول شناخت و روش تحقیق (با تکیه بر مطالعات تاریخی)»، علی‌رضا علی‌احمدی و وفا غفاریان، فصلنامه علوم انسانی، ۱۳۸۲ش، ش ۴۶ و ۴۷.
- «بایسته‌های هم‌گرایی ژرف‌نگر در باب تاریخ‌نگاری روایی امامیه»، روح الله توحیدی نیا، فصلنامه تاریخ اسلام، ۱۳۹۸ش، شماره ۷۶.
- «بررسی انواع دینداری در بین دانشجویان دانشگاه تهران»، رامین حبیب زاده، تهران، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۴ش.
- «بررسی تحلیلی تاریخ‌نگاری روایی امامیه تا نیمه قرن پنجم»، روح‌الله توحیدی نیا، نعمت الله صفری فروشانی، فصلنامه تاریخ اسلام، ۱۳۹۴ش، شماره ۶۴.
- «تاریخ کمّی»، فرانسوا فوره، ترجمه: مجتبی فاضلی، مجموعه مقالات تاریخ و همکاری‌های میان رشته‌ای، تهران، پژوهشکده تاریخ اسلام، ۱۳۹۵ش.
- «کلیومتریک (بهره‌گیری از دانش آمار در تاریخ)»، مریم شیپوری، مجموعه مقالات تاریخ و همکاری‌های میان رشته‌ای، تهران، پژوهشکده تاریخ اسلام، ۱۳۹۲ش.
- «نقش شیعیان در تدوین منابع تاریخ و سیره امامان اهل بیت علیهم‌السلام (نظریه فرایند منطقی و جامع شکل‌گیری منابع تاریخ و سیره امامان علیهم‌السلام)»، روح‌الله توحیدی‌نیا، مجموعه مقالات برگزیده کنگره بین المللی نقش شیعه در پیدایش و گسترش علوم اسلامی، ۱۳۹۷ش.